

SIGITAS JEGELEVIČIUS

BIRŽELIO SUKILIMO VAROMŲJŲ JĖGŲ KLAUSIMU

1941 metų Birželio sukilimas buvo ryžtingas lietuvių tautos veiksmas, kurio svarbiausias siekis - pasinaudojus Vokietijos-SSRS karo pradžios sumaištimi, ginklų paneigti Maskvos inscenuoto Lietuvos *savanoriško* įstojo į Sovietų Sąjungą mitą ir akcentuoti šios agresyvios sovietų akcijos neteisėtumą, nusikratyti bolševikų primesto jungo ir atkurti Lietuvos Nepriklausomybę.

Jau 1940 m. ankstyvą rudenį Lietuvoje spontaniškai pradėjo kurtis slaptos antisovietinio pasipriešinimo grupės, organizacijos ir būriai. Pasipriešinimo pagrindis Lietuvoje kūrėsi Lietuvos žmonių iniciatyva, be užsienio įtakos. Sparčiai buriantis antisovietinio pasipriešinimo pagrindžiui, 1940 m. spalio 9 d. Kaune studentų korporacijų koalicijos pagrindu įkurtas Lietuvos aktyvistų frontas, kurio tikslas - koordinuoti antisovietinį pasipriešinimą. Buvęs Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje Kazys Škirpa, turėdamas informacijos apie Lietuvoje bręstantį tautos pasipriešinimą sovietams ir vadovaujančiojo centro įsikūrimą Kaune, su lietuvių politinių emigrantų grupe 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne tiems patiems tikslams įkūrė Lietuvių aktyvistų frontą. Antisovietinio pasipriešinimo įvairaus lygmens organizatoriai, vėliau ir sukilimo rengėjai orientavosi į tam tikras visuomenės grupes, net ir konkrečius žmones visoje Lietuvoje, kurie, susiklosčius palankioms aplinkybėms, pašaukti ar paskatinti turėjo stoti į ginkluotą kovą su sovietiniais okupantais arba bent būti potencialūs sukilėlių talkininkai.

To meto sovietinės okupacijos sąlygomis Lietuvoje buvo trys visuomeninės politinės jėgos, kurios iš karto galėjo iš savo patikimų žmonių išteklių imtis organizuoti pagrindį ir telkti žmones pasipriešinimui. Tos jėgos buvo: a) paramilitarinės organizacijos „Lietuvos šaulių sąjunga“ nariai, iki okupacijos priklausę teritoriniu principu organizuotiems šaulių būriams; b) ateitininkai (Ateitininkų federacija - Lietuvos moksleivių katalikiška asmenybės ugdymo organizacija, vienijanti gimnazistus, studentus bei mokslus baigusius narius; ši organizacija ir Nepriklausomoje Lietuvoje gimnazijose nuo 1930 m. veikė nelegaliai, nes buvo draudžiama, ir turėjo jaunimo nelegalios veiklos organizavimo patirtį); c) sovietų pertvarkomos ir likviduojamos Lietuvos kariuomenės karininkai. Tai buvo antisovietinio lietuvių pasipriešinimo pagrindžio pamatas ir svarbiausias jo rezervas.

Antisovietinio pasipriešinimo pogrindyje telkėsi patriotiškai nusiteikę lietuviai ūkininkai, samdiniai, amatininkai, darbininkai, karininkai, gimnazistai, studentai, tarnautojai. Birželio sukilėlių socialinė struktūra rodo, kad jų interesai buvo ne siauri grupiniai, o bendri Lietuvos gyventojų daugumos - valstybiniai.

1941 m. Birželio sukilimas neretai dar vadinamas Tautos sukilimu. Toks sukilimo pavadinimas iš esmės yra teisingas. Tik jo nereikia suprasti tiesmukai, paraidžiui. Tautos sukilimas jis buvo todėl, kad reiškė lietuvių tautos, t.y. absoliučios lietuvių daugumos, tautines aspiracijas, ryžtingą nepriklausomybės atkūrimo siekį, bet sukilime nedalyvavo visi iki vieno šį siekį brandinantys lietuviai. Dėl nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių ar kitokių priežasčių daugelis žmonių tiesiog negalėjo reikiamu momentu įsiliesti į sukilimą, bet pritarė jo siekiams ir vienaip ar kitaip palaikė sukilėlius. Abejotina, ar pasaulyje kur nors kada nors buvo toks sukilimas, kuriame būtų dalyvavę visi gyventojai ar tam tikri jų sluoksniai. Be atvirų priešininkų, visuomet atsiranda abejingų ar abejojančių, taip pat manančių, kad už jį tai turi padaryti kas nors kitas. Paprastai nestokojama ir tiesiog bailių.

Straipsnyje, atsižvelgiant į istoriografinę situaciją, nagrinėjamas klausimas, kas sudarė sukilimo rengėjų ir dalyvių pagrindą, t.y. kokių politinių ar visuomeninių grupuočių žmonės, kokių socialinių sluoksnių, korporacijų ar kitokių grupių atstovai vyravo sukilime ir sudarė jo dalyvių branduolį.

Svarbiausios visuomeninės politinės 1940-1941 m. antisovietinio pasipriešinimo, taip pat Birželio sukilimo jėgos buvo Lietuvos šauliai, ateitininkai (išskyrus jauniausio amžiaus) ir Lietuvos kariuomenės karininkai. Nuo 1940 m. vasaros pabaigos ir vėliau jie buvo antisovietinio pagrindžio pamatas ir jo rezervas. Šios trys jėgos pirmiausia ėmė formuoti antisovietinio pagrindžio struktūras, o tų struktūrų nariai netrukus Kaune įsteigė Lietuvos aktyvistų frontą ir jam vadovavo.

Antisovietiniame Lietuvos pasipriešinime, atvedusiame į Birželio sukilimą, būrėsi jaunimas ir vidutinio amžiaus žmonės iš visų socialinių sluoksnių ir grupių (ūkininkai, samdiniai, amatininkai, darbininkai, moksleiviai, inteligentija). Birželio sukilėlių socialinė struktūra rodo, kad jų interesai buvo ne siauri grupiniai ar klasiniai, o bendri tautiniai ir valstybiniai, būdingi visiems lietuviams, branginusiems nepriklausomybę.

* * *

Praėjo jau 65-eri metai nuo 1941 metų Birželio sukilimo pradžios. Kasmet vis mažiau lieka šio ryžtingo mūsų tautos išsivaduojamojo veiksmo dalyvių. Jauniausiems sukilimo dalyviams dabar jau 80-81-eri metai. Sukilimas buvo sėkmingas, deja, nepavyko įtvirtinti paskelbto Nepriklausomybės atkūrimo. Viena po kitos sekė nacių okupacija ir sovietinė reoku-

pacija. Ir naciai, ir bolševikai stengėsi sunaikinti Lietuvos valstybingumą, persekiojo kovotojus dėl nepriklausomybės. Daugumos sukilimo dalyvių likimas buvo tragiškas. Įvairiomis aplinkybėmis žuvusiųjų jau buvo nacių okupacijos metais (įkalinimas nacių koncentracijos stovyklose, sovietinių diversantų teroras, Vietinės rinktinės tragedija).

Nebėra tarp gyvųjų ne tik absoliučios daugumos Birželio sukilėlių, bet neturime ir jų sąrašų, kur būtų nurodyta jų kilmė, amžius, užsiėmimas. Turint tokią informaciją būtų galima ją apibendrinti, daryti įvairiais aspektais argumentuotas išvadas. Tėra išlikę tik sąrašų fragmentai.

Itin slapto 1940-1941 m. antisovietinio pagrindžio sąlygomis konspiracijos sumetimais negalėjo būti nė kalbos apie tikslus būrelių, būrių, grupių ar ištisų nemažų pagrindžio organizacijų narių sąrašus. Prasidėjęs sukilimas pakėlė masę žmonių, kuriems buvo artima nepriklausomybės atkūrimo idėja, nors jie iki tol nebuvo pagrindžio grupių nariai, nebent numanė esant tokį pagrindį.

Posukiliminis laikotarpis taip pat nebuvo palankus detaliam surašyti sukilėlius. 1941 m. birželio pabaigoje-liepos mėn, o gal ir kiek vėliau mėginta sudarinėti sąrašus, bet niekas nepasiūlė bendros sąrašų formos, todėl išlikę negausūs sąrašai yra neišsamūs, stokoja informacijos - juose paprastai įrašytas tik vardas ir pavardė. Vienur kitur buvo išduodami sukilimo dalyvio laisvos formos pažymėjimai. Baigti pradėtą darbą sutrukdė suintensyvėjusios nacių okupacinės administracijos represijos, Lietuvos aktyvistų fronto uždarymas ir jo vadovų persekiojimas.

Tačiau ypač intensyviai Birželio sukilėlius persekiojo sovietų represinės struktūros. Jau pirmosiomis sovietinės reokupacijos dienomis pafrontėje aktyviai šmirinėjo Raudonosios armijos fronto junginių *Smeršo* (karinės kontržvalgybos) karininkai, ieškodami informatorių tarp vietinių gyventojų ir jų padedami gaudė „sovietinės tėvynės išdavikus“ (tai neapibrėžta sąvoka, kuri galėjo apimti kiekvieną aktyvesnį ir nacių okupacijos metais čia gyvenusį lietuvį). Smeršininkus itin domino „kovojusieji su Raudonąja armija ir sovietiniais partizanais“, „persekiojusieji sovietinius žmones, komunistus“, „nacionalistinės fašistinės partijos „Šauliai“ nariai“ ir kiti visuomeniškai aktyvesni žmonės. Daugumas šiomis ar panašiomis sovietinių represinių struktūrų sąvokomis apibūdinamų žmonių kaip tik ir buvo Birželio sukilimo dalyviai. Sukilimo dalyvius enkavedistai persekiojo ir vėliau. Joks tyrimas dabar nepajėgs atsakyti į klausimą, kiek Birželio sukilėlių nukentėjo nuo sovietinio teroro (įkalinimas lageriuose, tremtis su šeimomis, moralinis persekiojimas Lietuvoje). Juolab neįmanoma nustatyti,

kiek buvusių sukilėlių dalyvavo ar žuvo partizaniniame kare. Sovietinių represinių struktūrų 1944-1945 m. kaupti duomenys apie esantį „antiso-vietinį elementą“ ir partizanus yra gana painūs, to „elemento“ grupių ir kategorijų įvardijimas labai įvairuoja. Istoriko Egidijaus Jaseliūno kauptais duomenimis, tuomet enkavedistai „antisoietinio elemento“ sąrašuose re-tai nurodydavo dalyvavimą Birželio sukilime, kaip kaltinimo antisovietine veikla konkretų įvardijimą. Jo rastais duomenimis, NKVD Marijampolės apskrities skyriaus 1945 (1944?) m. sudarytame sąraše 107 asmenų, nacių okupacijos metais „dalyvavusių nusikalstamoje veikloje“, 45 (daugiau kaip 42 proc.) buvo dalyvavę Birželio sukilime ir visi jie slapstėsi (matyt, buvo partizanų būryje)¹. Tame sąraše dar įrašyta 19 besislapstančių vyrų, tarnavusių pagalbinuose kariniuose daliniuose, ir 15 policininkų. Dalis tų žmonių neabejotinai dalyvavo Birželio sukilime. 1945 (1944?) m. NKVD Balbieriškio valsčiaus poskyrio sudarytame analogiškame sąraše įrašyti 8 partizanai, buvę Birželio sukilėliai, o vėliau lietuvių policijos batalionų bei pagalbinių karinių dalinių kariai². NKVD Utenos apskrities Kuktiškių valsčiaus poskyryje 1945 m. viduryje sudarytame „kontrevoliucinio ele-mento“ sąraše įrašyta 130 enkavedistams žinomų tokių „elementų“, o iš jų net 63 asmenys, dalyvavę Birželio sukilime (48,46 proc. visų „kontrevo-liucine veikla“ kaltintų asmenų), iš jų 56 buvo įsijungę į partizanų būrius ir tik 3 papildomai dar kaltinti tarnyba vokiečių kariniuose daliniuose ir 1- tarnyba policijoje³. Kitame maždaug tuo pat metu sudarytame šio vals-čiaus 137 partizanų sąraše įrašyti tik 35 buvę Birželio sukilėliai⁴. NKVD duomenimis, 1945 m. rugsėjį Mažeikių apskrities Ylakių valsčiuje veikęs 6-8 partizanų būrys ir visi būrio kovotojai buvę Birželio sukilėliai - vieni įvardyti kaip „baltieji partizanai“, kiti kaip „1941 metų banditai“⁵. Tai tik pabiri duomenys, bet ir jie rodo tam tikrą tendenciją. Juolab tai maždaug to paties laiko duomenys iš skirtingų Lietuvos regionų. Kita vertus, abejotina, ar 1944-1945 m. NKVD turėjo išsamius, tikslius duomenis apie Birželio sukilimo dalyvius. Tam tikra sukilėlių dalis nepateko į to meto čekistų „buhalteriją“.

Apie Birželio sukilimą jau rašoma nemažai. Daugelyje rašinių užsime-nama ir apie sukilimo dalyvius, jų visuomeninį statusą ar socialinę padėtį.

¹ LYA, f. K-1, ap. 15, b. 1689,1. 32-37.

² Ten pat, 1. 13.

³ Ten pat, b. 3385,1. 34-37.

⁴ Ten pat, 1. 39-42.

⁵ Ten pat, b.1806,1. 233.

Tačiau stinga koncentruotesnio tyrimo apie sukilimo varomąsias jėgas. Šis straipsnis ir yra mėginimas bent glaustai aptarti Birželio sukilimo jėgas.

Neturint empirinių tyrimų, kurių dabar jau neįmanoma atlikti dėl minėtų šaltinių stokos, apie sukilimo jėgas tenka spręsti pagal šalutinę bendresnio pobūdžio informaciją iš sukilimo organizatorių, vadovų bei dalyvių atsiminimų ir kitokių raštų. Nors toji informacija nėra išsami, bet patikima.

1941 m. Birželio sukilimas dar vadinamas *Tautos sukilimu*. Toks įvardijimas yra teisingas, nors nenusako šio sukilimo jėgų. Tautos sukilimu jį galima vadinti ne todėl, kad sukilo visi pajėgūs griebtis ginklo, o todėl, kad Birželio sukilimas atitiko visos tautos interesus bei lūkesčius, išskyrus su sovietais 1940-1941 m. susidėjusias jos atplaišas.

Antisovietinio pasipriešinimo organizatoriai, sukilimo rengėjai neišvengiamai turėjo orientuotis į tam tikras visos Lietuvos visuomenės grupes, netgi į konkrečius žmones, kurie susiklosčius palankioms aplinkybėms vadovybės pašaukti ar paskatinti galėjo stoti į ginkluotą kovą su okupantais arba bent būti potencialūs sukilėlių talkininkai. Kitaip pasipriešinimo teikėjai, busmieji vadovai būtų buvę viso labo tik sąmokslininkų grupė. Tuomet vietoj sukilimo būtų buvęs tik savotiškas perversmas, kurio sėkmė, neturint realios iš anksto numatytos visuomenės paramos, būtų labai abejotina.

Atsižvelgiant į lietuvių visuomenės daugumos politines nuotaikas, spontanišką dvasinį antisovietinio pasipriešinimo brendimą, pagrindžio vadovavimo centrai darė teisingą išvadą ar prielaidą, kad Lietuva iš esmės yra pribrendusi masinei ginkluotai antisovietinei akcijai ir jos pradžia reikalingas tik patogus momentas bei ryžtingas kvietimas kovai. Netgi amerikiečių stebėtojai 1941 m. kovą konstatavo, kad Lietuvoje tvyro visuotinis karo laukimas⁶.

1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įsteigto Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) - vadovaujančio antisovietinio pasipriešinimo Berlyno centro - vadovas plk. Kazys Škirpa, manęs esąs svarbiausias antisovietinio pasipriešinimo/pagrindžio architektas, parengė keletą programinio bei instrukcinio pobūdžio tekstų, kurie, deja, Lietuvos pogrindyje plačiau nepaplito. Rengdamasis sukilimui ir Nepriklausomybės atkūrimui, K.Škirpa, kaip kariškis, neišvengiamai susidūrė su būsimo sukilimo jėgų problema. Kaip

⁶ Žr.: S.Jegelevičius, Rusijos ir Vokietijos karo šį pavasarį laukimas yra visuotinis... - *Naujasis židinys-Aidai*, 1996, Nr. 6, p. 282-286.

ją spręsti, fiksuojama K.Škirpos 1941 m. sausį parašytoje instrukcijoje ar plane, pavadintame „Pasiūlymas Lietuvai išlaisvinti“⁷. Jo trečiajame skyriuje yra poskyris „Sukilimo paruošimas“, kurio skyrelyje „Priemonės ir jėgų šaltiniai“ yra 12 pozicijų⁸.

Jėgų šaltinių sąrašo pirmojoje pozicijoje įrašytas Raudonosios armijos 29-asis teritorinis korpusas, kuriame buvo sutelkti likviduotos Lietuvos kariuomenės likučiai. Tai reiškia, kad svarbiausia sukilimo jėga K.Škirpa manė būsiant šio korpuso lietuvius karininkus ir karius. Iš tiesų korpusas būtų buvęs svarbi sukilimo jėga ir atlikęs jam numatytą misiją, jeigu iki Vokietijos-SSRS karo pradžios jo junginiai bei daliniai būtų likę nuolatinėse savo dislokavimo vietose. Tokiai situacijai korpuso dalyvavimo sukilime planus ir rengė Lietuvos aktyvistų fronto Vilniaus karinis štabas, vadovaujamas mjr. Vytauto Bulvičiaus. Tačiau įvykiai pakrypo nenumatyta linkme. Pirmą, gegužės pabaigoje korpuso junginiai iš Vilniaus buvo išvesti į vasaros stovyklas Varėnos miškuose ir Pabradės-Švenčionėlių poligonuose. Vilniuje liko tik kareivinių bei sandėlių apsaugai skirtos sargybų kuopos. Taip abi korpuso divizijos ir kiti daliniai atsidūrė daugiau kaip už 100 kilometrų vienas nuo kito. Antra, birželio pradžioje buvo suimtas mjr. V.Bulvičius ir nemažai LAF Vilniaus karinio štabo narių; tai neabejotinai sutrikdė veiksmų koordinavimą. Trečia, birželio viduryje buvo sudotas dar vienas smūgis: vasaros stovyklose buvo suimta didelė grupė lietuvių karininkų, o į jų vietas paskirti iš kitur atkelti Raudonosios armijos vadai. Suimtieji lietuvių karininkai, bent jau nemaža jų dalis, šį bei tą žinojo apie būsimą rengiamąjį ginkluotą pasipriešinimą ir veikiausiai turėjo konkrečias užduotis, laukė signalo. Lietuvių karininkų areštas ir svertimtaučių vadų paskyrimas į jų vietą sutrikdė tiesioginį vadovavimą kariniams vienetams sukilimo atveju.

Jeigu korpuso kariai iki karo pradžios atsidurtų poligonuose, buvo numatyta karui prasidėjus sukilusius vienetus vesti į Vilnių. Karininkų areštai labai pasunkino vykdyti tokį planą. Taip nepalankiai susiklosčius aplinkybėms, Lietuvos kariuomenės likučiai netapo svarbiausia sukilimo jėga. Kita vertus, net ir palankiausiu LAF Vilniaus vadovavimo centrui - karininkų štabui bei korpusui atveju, t.y. jeigu štabo vadovai bei kiti karininkai nebūtų suimti, korpuso junginių bei kitų vienetų sukilimas būtų aprėpęs tik Vilnių ir dalį pietryčių bei rytų Lietuvos. Tad sukilėliai būtų

⁷ K.Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti. Dokumentinė apžvalga, Vašingtonas, 1973, p. 147-152.

⁸ Ten pat, p. 149.

turėję lemiamą politinį kozirį: sukilimo epicentras būtų buvęs istorinėje Lietuvos sostinėje, per Vilniaus radiją būtų paskelbta Nepriklausomybės atkūrimo deklaracija, iš čia būtų pristatoma Lietuvos Laikinoji vyriausybė ir nuskambėtų šaukimas Lietuvai sukilti. Šitie politiniai prioritetai gal net būtų buvę svarbesni už karinius dalykus.

Minėtuose K.Škirpos planuose antruoju numeriu sukilimo jėgų sąrašė buvo įrašyta Lietuvos šaulių sąjunga. Tai viena gausiausių Lietuvos visuomenės bendrųjų, kuri buvo gerai organizuota ir tvarkėsi kariniais pagrindais. Šaulių sąjungos istorikas J.Matusas 1939 m. pabrėžė, kad valstybės ir vyriausybės gerbimą šauliai laikė tiesiog dogma. Šaulys buvo suvokiamas kaip patriotiškai nusiteikęs, blaivus, tvarkingas Lietuvos pilietis. Būti šauliu tuomet iš esmės reiškė ne tik priklausymą Šaulių sąjungai, bet ir tam tikrą gyvenimo būdą. Šaulių organizacinį pagrindą sudarė teritoriniu principu suformuoti būriai. Šaulių sąjungoje telkėsi ūkininkai ir samdiniai, darbininkai ir tarnautojai, amatininkai ir inteligentai, - visas socialinis lietuvių visuomenės spektras. Šaulių sąjungos įrašymas *sukilimo jėgų* sąrašo antroje pozicijoje - po Lietuvos kariuomenės kadro likučių - buvo labai svarbus K.Škirpos gestas, itin reikalingas rengiantis sukilimui. Neskirti šauliams deramos vietos būsimo sukilimo jėgų balanse būtų reiškę nesuprasti Lietuvos, ypač jos kaimo visuomeninių politinių realijų.

Trečiąją sukilimo jėgą K.Škirpa laikė vadinamųjų voldemarininkų organizaciją, oficialiai vadintą *Lietuvos tautine apsauga „Geležinis Vilkas“*. Ar tik ne iš šios organizacijos pavadinimo K.Škirpos numatytoje sukilimo architektūroje atsirado *TDA - Tautinio darbo apsauga*, planuojami sukurti jos ginkluoti ir gerai disciplinuoti būriai. K.Škirpos planuose buvo numatyta tokia šios formuotės vieta: „Kovotojų griaučius sudaro Tautinio Darbo Apsauga - TDA, kuri yra Lietuvių Aktyvistų Sąjūdžio sudėtinė dalis"⁹. Tie „kovotojų griaučiai“, K.Škirpos sumanymu, matyt, turėjo būti savotiškas sukilėlių elitas, lyg ir sukilėlių gvardijos padaliniai, prie kurių būtų šliejėsi paprasti Lietuvos sukilėliai - svarbiausia sukilėlių masė, sudaranti tikrąją sukilimo jėgą. Toks elito sureikšminimas atspindi voldemarininkams būdingus sąmoksliskumo pradus. K.Škirpa buvo taip sumanęs: „Tautinio Darbo Apsauga susideda iš narių, kurie yra pajėgūs valdyti ginklą ir apsisprendę aukoti savo gyvybę siekiant atkurti Lietuvos Valstybę. Jos padaliniai susidaro Lietuvoje visur: mokyklose, įstaigose, jaunimo tarpe, tarp

⁹ Ten pat.

ūkininkų, darbininkų, lietuvių nacionaliniame korpuse (prie rusų raud. armijos) ir t.t., įvairiais vardais - geriau užsimaskuoti"¹⁰.

Tai buvo nerealus sumanymas, nes norėdamas jį realizuoti LAF Berlyno centras turėjo nedelsdamas išplėtoti Lietuvoje ryšių tinklą ir savo vadovybei pajungti ne tik kiekvieną miestą ar valsčių, bet ir kiekvieną parapiją, miestelį, didesnę kaimą. Tam Berlyno centras neturėjo pajėgų. Kita vertus, Berlyno centras būtų kūręs pagrindinį pagrindyje, nes iki tol jau daug kur provincijoje kitais pagrindais buvo susibūrę antisovietinės kovos organizacijos ar grupės. Vertėtų pasvarstyti, ar totalinis TDA padalinių kūrimas „Lietuvoje visur“ nebūtų nubraukęs viso jėgų šaltinių sąrašo, išskyrus „Geležinį Vilką“.

Lietuvoje TDA padaliniai buvo formuojami tik praėjus frontui ir nebūtinai tik iš pagrindžio pasipriešinime ar vėliau sukilime dalyvavusių vyrų.

Gali net kilti klausimas: apskritai kiek K.Škirpą paveikė Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinis Vilkas“ programinės nuostatos? Neabejotina, kad K.Škirpos aplinkai Berlyne buvusi nemaža voldemarininkų įtaka. Voldemarininkų ar jiems simpatizuojančių šalininkų buvo ir LAF Berlyne steigiamojo akto signatarų.

K.Škirpos sumanymu, „pageidaujama turėti“ lietuvių politinių pabėgėlių Vokietijoje TDA padalinį, kurio kovotojus būtų galima panaudoti sabotažo aktams Lietuvoje, žvalgybai bei ryšiams, busimosios vyriausybės apsaugai, taip pat parengti parašutininkams. Išties užmojai nemaži. Pirmasis 70 vyrų TDA padalinys, skirtas karinio pobūdžio uždaviniams vykdyti, buvo suformuotas 1941 03 30 Berlyne. Tikėtina, kad nemažai tų vyrų buvo susiję su Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinis Vilkas“ organizacija. Iš šio pirmojo TDA padalinio 1941 m. gegužės pradžioje LAF Berlyno centro vadovybės rekomendavimu Abvero pareigūnas ltn. Graebe atrinko 30 vyrų specialiam parengimui. Jie kelias savaites buvo mokomi žvalgybos mokykloje netoli Karaliaučiaus, o birželio 18-20 d. pavieniui leidžiami per sieną į Lietuvą, kur turėjo pagrindžio vadovams ar organizatoriams perduoti kažkokius nurodymus sukilimo reikalui. Kyla tik vienas klausimas: kieno nurodymus sukilėliams-partizanams turėjo perduoti šie ryšininkai ar rezidentai: K.Škirpos, t.y. LAF Berlyno centro, ar Abvero?

Neturime pagrindo abejoti, kad ltn. Graebe atsirinko tinkamiausius sau vyrus - „Geležinio Vilko“ narius ar simpatikus, kurie neabejotinai buvo

¹⁰ Ten pat, p. 149,150.

Lietuvos patriotai, bet tik provokiškų nuotaikų, t.y. neretai kiek kitaip įsivaizdavo Lietuvos ateitį - savo viltis siejo su Vokietija. Nemanykime, kad Abveras tik ir ieškojo būdų, kaip nesavanaudiškai padėti busimiesiems lietuvių sukilėliams. Abveras turėjo savų interesų bei tikslų ir jų siekdamas galėjo pasinaudoti lietuvių pagrindžio struktūromis bei jo žmonių ištekliais. Nėra nieko bloga, jeigu K.Škirpa Berlyne pasidalydavo sukaupta informacija apie Raudonosios armijos dalinius Lietuvoje ir apskritai apie visuomeninę politinę padėtį bei žmonių nuotaikas krašte, o Abvero žmonės padėdavo vykstantiesiems su užduotimis į LAF ryšininkams pereiti Vokietijos sieną ir priimdavo slapta sugrįžtančiuosius iš Lietuvos. Lietuviai nebuvo išpareigoję ar kieno nors įpareigoti būti diskretiški ir nesidalyti turima informacija apie sovietų veiksmus bei jų kariuomenę Lietuvoje. Apskritai pasaulyje nesmerkiama praktika pasidalyti informacija apie priešą su to savo priešo priešininku.

Neatmestina mintis, kad kai kurie minėtos Abvero mokyklos kursantai galėjo tapti Abvero agentais (tai nelygintina su SD ar gestapo agentūra, kurių verbavimo busimiesiems sukilėliams, atrodo, pavyko išvengti). Vienas tokių mokyklos kursantų buvo LAF Berlyne steigiamojo akto signataras aviacijos eksleitenantas Petras Skurauskas¹¹. Tikriausiai nuo pat Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinis Vilkas“ įkūrimo 1927 m. jis priklausė šiai voldemarininkų organizacijai ir buvo aktyvus jos narys (Nemaža karo aviacijos lakūnų buvo „Geležinio Vilko“ aktyvistai). „Geležinio Vilko“ organizacija 1930 m. uždraudžiama ir nuo tol ji veikė pogrindyje. Už aktyvų dalyvavimą rengiant 1934 06 07 pučą, kurio tikslas buvo sugrąžinti į valdžią Augustiną Voldemarą, ir dalyvavimą jame P.Skurauskui buvo atimtas karinis laipsnis; jis buvo atleistas iš kariuomenės ir ištremtas iš Kauno. 1935 m. rudenį, paleistas iš kalėjimo atostogų, P.Skurauskas vėl aktyviai įsitraukė į naujo pučo rengimą ir už tai 1936 m. sausį karo lauko teismas jam skyrė mirties bausmę, bet, padavus malonės prašymą, prezidentas mirties bausmę pakeitė sunkių darbų kalėjimu iki gyvos galvos, o 1938 m. birželį prezidento malonės aktu iš kalėjimo jis buvo paleistas. 1939 m. rugsėjį vėl prisidėjo prie eilinio voldemarininkų pučo organizavimo, bet pučo rengėjai 1940 05 26 buvo suimti, P.Skurauskas ištremtas į tėviškę. Sovietinės okupacijos pradžioje jis pasitraukė į Vokietiją. G.Lučinsko duomenimis, sėkmingai perėjęs sieną P.Skurauskas vykęs į Kauną, bet

¹¹ Apie jį išsamiau žr.: G.Lučinskas, P.Skurauskas - karininkas, lakūnas, LAF steigėjas, - *Lietuvos aidas*, 2006, birželio 16, p. 7; birželio 17, p. 7.

birželio 24 d. atsidūręs Pivašiūnuose (Alytaus apskr.). Neatmetame minties, kad birželio 21-22 d. iš Kauno (jeigu Kaunas tikrai buvo jo maršruto pirmasis punktas) išvyko į Alytų, bet tarp Kauno ir Darsūniškio, dešiniajame Nemuno krante, iki birželio 25 d. vykęs intensyvus ir dar ganėtinai tvarkingas Raudonosios armijos dalinių traukimas jam sutrukdė operatyviai pasiekti Alytų. Pirmieji vokiečių daliniai pro Pivašiūnus veržliai pražygiavo birželio 23 pirmoje dienos pusėje. P. Skurauskui skubėti į Alytų tikriausiai jau nebebuvo prasmės ir jis sustojo Pivašiūnuose. Čia miestelio restorane vietiniai šauliai-partizanai pastebėjo nevietinį žmogų ir manė sučiupsią bėgantį sovietinį aktyvistą. Savo ruožtu, P.Skurauskas nematęs reikalo bendrauti su vietiniais partizanais. Sulaikymo metu P.Skurauskas atimtu iš jo pistoletu buvo sužeistas į kojas ir, nuvežtas pas gydytoją, mirė. Po kiek laiko vokiečiai pradėjo itin domėtis šiuo incidentu, suėmė ir keletą mėnesių tardė ir netgi teisė sužeidimo kaltininką, bet jį išteisino. Po nacių šį incidentą dar tyrė lietuvių kriminalinė policija. Toks sujudimas rodytų, jog P.Skurauskas buvo ne LAF Berlyno centro, bet Abvero pasiuntinys, kuris tikriausiai būrėjo sukilimo organizatoriams perduoti vertingus nurodymus, tik Alytaus atveju tai jau buvęs pavėluotas ir nebeaktualus reikalas.

Nereikėtų pernelyg sureikšminti „Geležinio Vilko“ narių, t.y. voldemarininkų vaidmens rengiant sukilimą, bet būtina iškelti ir šios jėgos, glūdėjusios antisovietirdo pasipriešinimo gelmėse, patį egzistavimo faktą; tai iki šiol iš esmės buvo nutylima. Tik vienaip jų vaidmuo atrodė Berlyne K.Škirpos aplinkoje, kitaip - Lietuvoje. Čia jie buvo priskiriami bendrai antisovietirdo pasipriešinimo terpei. Tokią situaciją anksčiau sukūrė sau patys „vilkai“. Nepriklausomoje Lietuvoje Lietuvos tautinė apsauga „Geležinis Vilkas“ buvo nelegali organizacija, mėginusi ar bent svajojusi įsitvirtinti visose Lietuvos visuomeninėse organizacijose ir kreipti jų veiklą sau naudinga linkme. Ypač buvo siekiama įsiskverbti į Lietuvos šaulių sąjungą, sukarintą organizaciją, disponuojančią tam tikra ginkluote. Paprastai „vilkai“ buvo patriotiškai nusiteikę, todėl jiems nekildavo jokių problemų tapti šauliais. Tik čia dauguma jų išsisklaidė bendroje šaulių masėje. Į vadovaujančias pareigas būriuose retai kur prasimušė. Tad ir sukilime Lietuvoje „vilkai“ nebuvo atskira, bent kiek ženklesnė, išsiskirianti jėga. Manytume, kad nuo to sukilimas, jo eiga nepablogėjo. Tai nepadarė įtakos sukilimo rezultatams. Atvirkščiai, tautinės nepriklausomybinės nuotaikos sukilėlių aplinkoje buvo itin stiprios. Provokiškų, juolab pronacistinių nuotaikų kaip ir nebūta. Provokiškumu nedera laikyti sukilėlių ir šiaip žmonių atvirai reikštų simpatijų vokiečių kariams, kaip kovojantiems ir su Lietuvos priešu - sovietais.

Toliau, ketvirtoje pozicijoje, būsimo sukilimo jėgų sąrašė buvo Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos nariai. Realiai absoliuti dauguma savanorių kūrėjų, pajėgiančių nešioti ginklą, vėlgi buvo Šaulių sąjungos nariai. Tas itin būdinga kaimams ir miesteliams. Būsimo sukilimo jėgų sąrašė K.Škirpa buvo įrašęs atsargos karininkus, puskarininkius ir „patikimesnius rezervistus“, bet jis pats prie to pridūrė, kad tie atsargos kariai dažniausiai priklauso Šaulių sąjungai. Kaip potencialius jėgų šaltinius K.Škirpa taip pat įvardijo tautiškai nusiteikusius valstybės tarnautojus, buvusių tautinių ir katalikiškųjų jaunimo organizacijų narius, tautiškų nuostatų studentus bei moksleivius, ūkininkus bei darbininkus.

Iš esmės tokia nuostata teisinga, bet realioje tikrovėje tie atskiruose punktuose išvardyti tautiško nusiteikimo žmonės neretai taip pat buvo šauliai. Išimtis veikiausiai buvo tik jaunimas. Tikriausiai K.Škirpai Berlyne taktiniais sumetimais reikėjo turėti kuo ilgesnį numatomo sukilimo jėgų sąrašą, kuris rodytų būsimo sukilimo masiškumą, taip pat nulemtų ir sėkmę.

Atskirai derėtų paminėti bene didžiausią periferijoje veikusią karinę politinę antisovietinio pasipriešinimo organizaciją. Tai Alytaus apskrityje šaulių būrių pagrindu 1940 10 01 pradėjusi kurtis gerai struktūrizuota nelegali pasipriešinimo organizacija, pasivadinusi „Geležinio Vilko Lietuvos partizanai“. Birželio sukilimo išvakarėse ar jo metu šioje šaulių-partizanų organizacijoje buvo apie 600 kovotojų. Geležinio Vilko Lietuvos partizanų organizacija aprėpė beveik visą dešiniakrantę (Vilniaus pusės) ir dalį kairiakrantės (Sūduvos pusės) Alytaus apskrities teritoriją. Šita šaulių-partizanų organizacija turėjo ryšį tiek su Kauno, tiek su Berlyno LAF centrais. Organizacija savo struktūras bei narius išlaikė ir nacių okupacijos metais. Geležinio Vilko Lietuvos partizanų pavadinimas rodytų šios organizacijos viršūnėse buvus „Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinis Vilkas“ organizacijos įtaką. Gal LAF Berlyno centro įkūrimo signataro voldemarininkų aktyvisto RSkurausko tegul ir pavėluotas pasirodymas Alytaus apskrities teritorijoje turėjo išskirtinę prasmę? Juolab iš pasakojimų yra žinomas pagrindyje vadovaujantį vaidmenį turėjęs Alytuje (prie geležinkelio tarp Vytauto ir Aušros gatvių) gyvenęs aviacijos atsargos kapitonas, kuris maždaug prieš savaitę iki karo pradžios buvęs suimtas.

Realiai sukilime situacija buvusi panaši į tą, kurią prognozavo K.Škirpa, bet jėgų išsidėstymas buvo kitoks. Birželio sukilime buvo trys svarbiausios jėgos, kurios ir lėmė sukilimo mastus, eigą ir sėkmę. Nors trijų, bet vieningai veikusių jėgų buvimą nulėmė konkrečios aplinkybės Lietuvos okupacijos sąlygomis.

Per 20 nepriklausomybės metų Lietuvoje praktiškai buvo išaugusi nauja žmonių karta. Per tuos metus iš absoliučios daugumos jaunų lietuvių pavyko per mokyklą ir visuomenės organizacijas suformuoti pilietį, nuoširdžiai branginantį nepriklausomą valstybę. Savanoriai kūrėjai, pirmieji savivaldybininkai, pirmieji valdinių įstaigų kūrėjai - valstybės tarnautojai savo nuostatomis bei veikla dar 1918-1920 m. pademonstravo brandų pilietiškumą ir jį išlaikė iki okupacijos.

Užtat Lietuvoje po 1940 m. aneksijos jau rudenio, kai praėjo pirmoji visuomenės sumaištis, sutrikimas ar net šokas, kai visi pamatė, kad griauinama valstybė ir vyksta sparti, brutaliai diegiama sovietizacija, gana greitai ir nesunkiai susiformavo gausus ir sutelktas antisovietinio pasipriešinimo pagrindis, kurio tikslas - kova dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, išsivadavimo iš Maskvos uždėtos Lietuvai valdžios. Lietuvoje tas pagrindis susiformavo natūraliai, be kokios nors įtakos ar skatinimo iš užsienio, apsieita be Vokietijos reicho spectarnybų įsikišimo, kuo sovietai vėliau ypač kaltino lietuvius, siekdami sukompromituoti tautinį išsivadavimą. Tai buvo sąmoningų Lietuvos piliečių, jokia forma nesijautusių ir savęs nelaikiusių SSRS piliečiais, tautinių ir pilietinių intencijų bei siekių raiška, bet ne išankstinis sumanymas tvirtai stoti Vokietijos pusėn ir kautis už jos interesus. Be pagrindo sovietų taip pamėgtas ir dabartinėje Rusijoje vis dar neužmirštas kaltinimas, kad lietuviai buvę nacių penktąja kolona. Kas kita, kad sutapo Birželio sukilėlių ir Vermachto siekis kuo greičiau išvyti iš Lietuvos Raudonąją armiją. Bet skyrėsi jų strateginiai sumanymai.

Tautiško antisovietinio pagrindžio susiformavimas nepriklausė nuo to, ar K.Škirpa Berlyne kūrė planus bei instrukcijas, ar būtų jų nekūręs. Pasipriešinimo pagrindžio vadovybė taip pat pradėjo formotis ten, kur buvo jo kovotojai - pačioje Lietuvoje. To meto sąlygomis Lietuvoje tebuvo trys jėgos, kurios iš karto galėjo imtis organizuoti pagrindį ir telkti žmones pasipriešinimui. Visų pirma - *savo* žmonės, kuriuos pažinojo iš bendros veiklos iki okupacijos.

1940 m. vasarą sovietizuojant mūsų šalį, Lietuvos šaulių sąjunga buvo likviduojama pamažu, nes tai buvo ganėtinai sudėtinga struktūra. Absoliuti dauguma šaulių būrių buvo suformuota teritoriniu principu. Vieno būrio šauliai paprastai gyveno tame pačiame miestelyje, seniūnijoje ar bent jau parapijoje, neretai pažįstami nuo vaikystės. Tad šauliai rinktinių ribose galėjo ne tik susitarti dėl tolesnės veiklos ir ryšių, bet ir nuslėpti dalį ginklų. Iki 1941 06 14 šaulių provincijoje palyginti nedaug suimta. Šauliai, stebėdami savo žmones, jų nuotaikas gyvenimo kasdienybėje bei sovietizacijos sūkuriuose, galėjo prognozuoti jų elgesį ir patikimumą ypatingais atvejais.

1941 m. birželį iš Lietuvos sprukusių ir pakeliui nusikaltimus dariusių sovietinių partinių aktyvistų bei NKVD ir NKGB pareigūnų 1941-1943 m. surašytų reliacijų (reikėjo pasiaiškinti, kodėl spruko neįvykdę užduočių) bei glaustų atsiminimų tekstuose neretai aprašomi konkretūs įvykiai, susidūrimai su sukilėliais. Beveik visuose minima susidūrus su *vietiniais šauliais* arba bent tarp sukilėlių mačius šaulių uniformomis apsirengusius partizanus¹². Tarp 1940-1941 m. NKVD ir NKGB suimtųjų įtarus antiso-vietine veikla taip pat labai dažnai minimi šauliai.

Reikia turėti galvoje, kad sovietai apskritai visus šaulius buvo pasmerkę sunaikinti. Ne be Maskvos nurodymo tuometinis Valstybės saugumo departamento direktorius ir Lietuvos kompartijos (Komintemo sekcija) vadovas Antanas Sniečkus 1940 07 07 (tuomet dar nebuvo pasirašytas įstatymas dėl Šaulių sąjungos likvidavimo) patvirtino jo partijos bendražygių Komintemo konspiracinio (žvalgybinio bei teroristinio) darbo specialistų skubiai parengtą „Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunaliutvių, trockistų, socialdemo-kratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planą“¹³. Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro Aleksandro Guzevičiaus 1940 1128 įsakymu prie antiso-vietinių ir „socialiai svetimų elementų“ buvo priskirti: „Visi buvę tautinių šovininistinių antisovietinių partijų, organizacijų ir grupių nariai: tautinin-kai, jaunaliutviai, voldemarininkai, liaudininkai, krikščionys demokratai, tautinės ter[oristinės] org[anizacijos] nariai („Geležinis Vilkas“), studentų korporacijų aktyvas, šaulių sąjungos aktyvas <..>“¹⁴. Šiame A.Guzevičiaus įsakyme paminėti „buvę politbanditai ir baltųjų ir antisovietinių armijų savanoriai“¹⁵, t.y. Nepriklausomybės kovų dalyviai - kariuomenės kūrėjai-savanoriai - paprastai buvo ir Lietuvos šaulių sąjungos nariai. Vykdydami įsakymą, periferijos čekistai specialiomis ataskaitomis kasdien turėjo pranešti centrui, kiek atskleista antisovietinio „elemento“. Ataskaitos schemoje buvo ir šauliams skirta eilutė: „Šaulių sąjungos vadovaujantis sąstatas, pradedant būrių vadais ir baigiant sąjungos viršininku; centro valdybos nariai; sąjungos štabo nariai; dalinių - kuopų, rinktinių, tiek vyrų, tiek mo-terų - aktyvas; nuolatiniai žurnalo „Trimitas“ bendradarbiai“¹⁶. Iki 1941 m.

¹² Tų rašinių tekstus žr.: 1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Vilnius, 2000.

¹³ V.Radzevičius, Pirmieji bolševikų žingsniai, - *Lietuvių archyvas*, Kaunas, 1943, p. 13.

¹⁴ Taip pat, p. 20.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Ten pat, p. 24.

vasaros čekistai iš įvairių šaltinių jau buvo suregistravę 57 895 šaulius. Rengtasi visiškai fiziškai likviduoti Šaulių sąjungą. Marionetinės prosovietinės vadinamosios Liaudies vyriausybės funkcionieriai atleido iš pareigų ir paleido į atsargą Šaulių sąjungos vadą plk. Praną Saladžių (vėliau jis buvo suimtas). Plk. P.Saladžius ir nepaklusnaus 9-ojo pėstininkų pulko vadas plk. Antanas Gaušas buvo pirmieji Lietuvos kariuomenės karininkai, kuriuos marionetinė vyriausybė paleido į atsargą dėl politinių motyvų.

Ateitininkai jau iki sovietinės okupacijos turėjo nemenką veiklos pogrindyje patirtį, nes ir Nepriklausomybės laikais jų veikla švietimo institucijose buvo draudžiama. Taigi jų struktūros kaip buvusios ir liko pogrindyje. Kai po vasaros atostogų, rugpjūčio pabaigoje, studentai bei gimnazistai ateitininkai susirinko į savo studijų centrus, jie tiesiog pratęsė savo organizacijos veiklą ir pritaikė ją naujoms sąlygoms, neretai naudodamiesi senomis organizacinėmis formomis. Nederėtų manyti, kad visi ateitininkai tiesiog mechaniškai tapo antisovietinio pasipriešinimo pagrindininkais. Vyresnieji ir labiau patyrę moksleiviai, tikriausiai savo dvasios vadų padedami, atrinko patikimiausius. Viktoro Petkaus teigimu, vyresnieji tiesiog atskyrė mažuosius ateitininkus, paaiškindami jiems, jog ateitininkija skirstosi - bijota, kad kas nors net netyčia gali prasitarti apie tikruosius ateitininkų tikslus ir sumanymus.

Lietuvos kariuomenėje iki okupacijos tarnavo 1717 karininkų ir apie 2000 liktinių puskarininkų. Sovietai, pertvarkydami ir laipsniškai likviduodami Lietuvos kariuomenę, atidžiai ją filtravo - paleisdavo į atsargą kuo nors įtartinus karininkus bei liktinius puskarininkius, demobilizuodavo iš „socialiai svetimos“ aplinkos kilusius eilinius kareivius ir puskarininkius. Perkratant kariuomenę ir iš jos likučių formuojant Raudonosios armijos 29-ąją teritorinį korpusą, iki 1940 m. pabaigos iš tarnybos buvo atleista per 400 karininkų, o nuo 1940 m. vasaros iki 1941 m. gegužės pabaigos - suimti 87 karininkai. Represijos karininkų neįbaugino; jos tik paskatino ryžtis organizuotai kovai. Daugelis Lietuvos karininkų vienas kitą neblogai pažinojo, pasitikėjo vienas kitu, o kariuomenę likviduojant stebėjo vienas kito elgesį. Karininkai visiškai legaliai bendravo tarpusavyje.

Šaulių, ateitininkų ir kariškių antisovietinis pasipriešinimo pagrindis kūrėsi nuo žemutinių organizacijų, grupių ar kovos būrių. Jau rugpjūčio pabaigoje-rugsėjį Lietuvoje spontaniškai pradėjo kurtis pagrindinės grupės įvairiais pavadinimais. Taip reiškėsi Tautos iniciatyva. Šiam iš *apačios* besikuriančiam antisovietiniam pagrindžiui buvo reikalingas vadovaujantis ar bent koordinacinis centras. Tokio centro vaidmenį atliko 1940 10 09 Kaune studentų organizacijų koalicijos įkurtas Lietuvos aktyvistų frontas

(LAF). Itin slapto pagrindžio sąlygomis Kaune niekas tokio reikšmingo įvykio nedokumentavo, kad į NKVD rankas kaip nors nepatektų toks vertingas įkaltis. Svarbiausias LAF'o tikslas buvo atsargiai ieškoti ryšių su dažniausiai spontaniškai atsirandančiomis antisovietinėmis grupėmis bei organizacijomis, t.y. suvienyti besiburiančias kovai tautos jėgas, rengtis neišvengiamai artėjančiam Vokietijos-SSRS karui ir palankiu karo momentu, kai Vokietijos kariuomenė peržengs Lietuvos sieną, keiti tautą į sukilimą.

K.Škirpos nuopelnai antisovietiniam pagrindžiui iš tiesų dideli. Kita vertus, nereikėtų kartais pernelyg sureikšminti jo veiklos, nes tuomet pasidaro neaišku, kaip jis sugebėjo iš Berlyno taip operatyviai vadovauti pagrindžiui. K.Škirpa sukūrė vadovaujančią struktūrą. Jo iniciatyva 1940 11 17 Berlyne buvo paskelbta, kad įkuriamas Lietuvių aktyvistų frontas (LAF), surašytas atitinkamas aktas, kurį pasirašė 27 politiniai emigrantai. (Atkreiptinas dėmesys, kad LAF'o pavadinimai įvairuoja: *Lietuvos aktyvistų frontas* Kaune ir *Lietuvių aktyvistų frontas* Berlyne. Nemanome, kad tai atsitiktinumas.) K.Škirpa įkūrė LAF'o Berlyno centrą - vadovaujančiąją LAF'o struktūrą užsienyje, kai sužinojo, kas darosi Kaune ir visoje Lietuvoje. Pasakui šis centras užmezgė ryšį su Lietuva. K.Škirpa gavo Lietuvos pagrindžio įgaliojimus savarankiškai veikti Berlyne - Lietuvos pagrindininkams buvo būtina kokia nors atstovybė ar atsparos taškas užsienyje. Į Berlyną plaukė įvairi informacija iš Lietuvos. K.Škirpa - kariškis ir politikas - ėmėsi planuoti LAF'ą kaip vientisą ir griežtai kariškai tvarkomą organizaciją. Deja, jo projektai kartais būdavo atitrūkę nuo Lietuvos realijų.

Gana problemiška kalbėti apie pagrindžio grupių, būrių, organizacijų pavaldumą centrams. Daugumas jų tik palaikė ryšius su centru, bet veikė savarankiškai. Vienos grupės turėjo ryšį su LAF'o Kauno centru, kitos - su Vilniaus vadovaujančiuoju centru (Vilniaus kariniu štabu) ar LAF'o Berlyno centru. Buvo organizacijų, kontaktavusių ir su Kauno, ir su Berlyno centrais. Taip pat būta ir tokių grupių, kurios veikė visiškai autonomiškai, neturėdamos ryšio nė su vienu vadovaujančiuoju centru.

Tautininkų pakraipos liberalios orientacijos jaunimas 1940 m. gruodžio 26 d. įkūrė savo centralizuotą kovos organizaciją - *Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS)*, kuri buvo užsibrėžusi siekti tų pačių Lietuvos išvadavimo tikslų, kaip ir kitos pagrindžio struktūros, bet vengė dėtis prie LAF'o tikriausiai ne tik dėl konspiracijos, bet ir dėl ideologinių nuostatų, nors ir palaikė ryšius su LAF Kauno centru. Tai buvo vienintelė pasipriešinimo organizacija, suburta partiniu pagrindu. Vis dėlto 1941 m. balandį LLKS susijungė su LAF'u ir aktyviai dalyvavo Birželio sukilime.

Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinis Vilkas“ (voldemarininkų) aktyvumas rengiant sukilimą (LAP'o Berlyno centro steigimo signatarai, minimali įtaka kai kurioms periferinėms pasipriešinimo organizacijoms ar bent jų vadovams) anksčiau nebuvo akcentuojamas nei kitų politinių srovių sukilimo organizatorių, nei istorikų. Apskritai vengta eksponuoti voldemarininkus. Tačiau visiškai ignoruoti kraštutinių nacionalistų pastangų daryti įtaką antisovietinio pasipriešinimo pagrindžiui nederėtų. Kas kita, kad pagrindis - Tauta - pasirodė išmintingesnis ir nenuėjo paskui voldemarininkus, o deklaravo Nepriklausomybės atkūrimą ir mėgino įgyvendinti šią deklaraciją.

Birželio sukilimas iškėlė Lietuvos Laikinąją vyriausybę, kurią dar balandžio 22 d. tarpusavyje konsultuodamiesi suformavo pagrindžio vadovaujantieji centrai¹⁷. Įvairių sukilimo jėgų poveikį sukiliminės Vyriausybės ministrų bei viceministrų parinkimui bene pirmasis išsivijoje pažymėjo Vytautas Vaitiekūnas: „Pasak dr. Padalio, parenkant kandidatus, pirmas kriterijus buvo kompetentingumas, patriotinė drąsa veikti sunkiomis krašto sąlygomis ir visuomeninė atrama. Antras kriterijus buvo atstovavimas krašto politinių nusistatymų įvairovei, tautos politinės diferenciacijos vaivorykštei.

Tačiau pagrindžio sąlygomis kokių derybų dėl sukiliminės vyriausybės sudėties su partijomis negalėjo būti. Apie kokią partinę aritmetiką niekas nė negalvojo“ (plg.: [K.Škirpa] Sukilimas, p. 429¹⁸).

Faktiškai sukiliminės vyriausybės sudėty iš 14 ministrų septyni buvo, tarkime, katalikai (Juozas Ambrazevičius-Brazaitis, Adolfas Damušis, Jonas Matulionis, Stasys Raštikis, Juozas Šlepetys, Pranas Vainauskas, Balys Vitkus) ir septyni liberalai (Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, Mečys Mackevičius, Antanas Novickis, Juozas Pajaujis, Rapolas Skipitis, Kazys Škirpa, Ksaveras Vencius). Iš septynių katalikų penki buvo ateitininkai (Ambrazevičius, Damušis, Matulionis, Vainauskas, Vitkus), trys - aiškūs krikščionys demokratai (Matulionis, Vainauskas, Vitkus), du iš vadinamojo jaunųjų

¹⁷ Apie šios Vyriausybės atsiradimo peripetijas plačiau žr.: S.Jegelevičius, Lietuvos Laikinoji vyriausybė, - *LKMA Metraštis*, t. 26, Vilnius, 2005, p. 513-527.

¹⁸ Pastaba (S.J.): Šiuo reikalu nurodytame puslapyje K.Škirpa rašė: „šitaip susicementavusi tautinė vienybė slėpė savyje pavojų, kad, sukilimui laimėjus, partiškumai vėl galėtų pasireikšti ir vienybė pairti. Nuo tokio pavojaus apsisaugoti tebuvo tik vienas kelias: Laikinąją Vyriausybę sudaryti taip, kad ji būtų organizaciškai apjungusi atstovus visų tų kovos grupių, kurios sukilimą paruošė ir jį įvykdė, be jokių tos ar kitos politinės pakraipos hegemoninių tendencijų, neišvengiamai savo buvimu stumiančių į vidaus susiskaldymą“. Toliau K.Škirpa cituoja dr. Prano Padalio paaiškinimą: „Laikinąją (Sukiliminę. - K.Š.) Vyriausybę sudarant, jokių ten platesnių pasitarimų, partinio lipdymo ar susitarimų nebuvo. Kaip paprastai esti pogrindis, tą užduotį atliko vos keli asmenys.“

katalikų sąjūdžio (Ambrazevičius, Darnusis), du be aiškos partinės priklausomybės (Raštikis, Šlepetys). Iš septynių liberalų trys buvo aiškūs liaudininkai (Mackevičius, Novickis, Pajaujis), vienas buvęs liaudininkas (Škirpa), vienas ūkininkų partijos lyderis (Skipitis), du be aiškos partinės priklausomybės (Landsbergis-Žemkalnis, Vencius).

Pasak Škirpos, sukiliminės vyriausybės faktinė sudėtis kai kam sudariusi klaidingą įspūdį, kad tuo būdu buvusi atgaivinta savo metu prieš Smetonos autoritarinį režimą veikusi krikščionių demokratų liaudininkų vadinamoji ašis. Pats Škirpa sukiliminės vyriausybės sudėty pasigedo tik „stipresnio atstovavimo <.. > buvusiems voldemarininkams ir aktyvesniems tautininkams" (Plg.: [K.Škirpa] Sukilimas, p. 436¹⁹). Gal tikrai sukiliminės vyriausybės sudėtis neatitiko voldemarininkų grupės pronacinių nusiteikimų elementų LAF Berlyno užuomazgų turėto svorio. Bet už tai tegalime dėkoti Apvaizdai, nes tuo būdu sukiliminė vyriausybė išvengė savo viduje gestapo manipuluojamos penktosios kolonos. Tokių tų voldemarininkų grupės pronacinių elementų vaidmenį akivaizdžiai liudija jų 1941.VXI.9 raštas, siūlęs reichui nepripažinti Lietuvos sukiliminės vyriausybės, ir 1941. VII.25 pučas Kaune (Plg.: [K.Škirpa] Sukilimas, p. 440, 469)²⁰²¹.

Išvados. Lietuvių antisovietinio pasipriešinimo pagrindis natūraliai pradėjo formuotis 1940 metų rudenio, kaip patriotiškai nusiteikusių ne-

¹⁹ Pastaba (S.J.): Nurodytame puslapyje K.Škirpa šitaip rašė: „Kas Laikinojoje Vyriausybėje buvo tikrai netobula, tai tas faktas, kad jai nebuvo stipresnio atstovavimo kitom dviem laisvės kovotojų srovėm, ypatingai pasireiškusiom sukilimo paruošime, būtent - buvusiems voldemarininkams ir aktyvesniems tautininkams. Mano paveikti, pirmieji buvo besąlyginiai stoję ant LAF ideologinio pagrindo, savęs „voldemarininkais" nebelaikė ir turėjo žymių nuopelnų sukilimo paruošime tiek savo darbais, tiek sudėtomis kraujo aukomis. Panašiai besąlyginiai buvo į LAF veiklą įsijungę ir aktyvesnieji tautininkai, kurie jau prieš tai buvo irgi opozicijoje Smetonos režimui".

²⁰ Pastaba (S.J.): K.Škirpa rašė p. 440: „Gestapui nebuvo sunku sumedžioti keliolika nepatenkintųjų ar šiaip politinių naivėlių ir liepos 9 d. gauti jų parašus po raštpalaikiu, kur, anot L.Prapuolenio informacijos, buvo siūloma vokiečiams Lietuvos Laikinosios Vyriausybės nepripažinti, o krašto valdymą palikti vokiečių karinei vadovybei, kol nesugrįšias prof. A.Voldemaras iš Sov. Rusijos"; p. 469 - dr. Dirmeikio pasakojimas: „<.. > Majoro Pyragiaus, Taunio, Stanevičiaus ir Viliaus vadovaujami, su vienu kareivių būriu, kuris buvo paskirtas Kaimo kalėjimui saugoti, užėmė Kauno komendantūrą ir Aktyvistų Fronto štabą, o patį Aktyvistų Fronto vadą Prapuolėnį areštavo. <...> Laikinoji Vyriausybė buvo bejėgė prieš šią savivalę. Pradžioje ji mėgino tartis su voldemarininkais. Atsiuntė į štabą Pajaujį patirti, kokios yra voldemarininkų sąlygos. Šie reikalavo atsistatdynti Laikinąją Vyriausybę ir siūlė sudaryti naują, geresnę ir vokiečiams suprantamesnę".

²¹ Žr.: Į laisvę, 1982, gruodis, Nr. 86(123), p. 19, 20.

priklausomybininkų iššūkis Lietuvos sovietinei okupacijai bei valstybės aneksijai. Pasipriešinimas dėl nepriklausomybės netekties, taip pat diegiai sovietinei sistemai prasidėjo žmonių iniciatyva iš apačios. Pasipriešinimo grupės, organizacijos, kovos būriai kūrėsi spontaniškai be kokio nors nurodymo iš viršaus, juolab be užsienio (Vokietijos) specialiųjų tarnybų intrigų ar tiesioginio dalyvavimo. Antisovietinis pasipriešinimas formavosi kaip piliečių savigny, be jokios partinės iniciatyvos. Tai buvo sąmoningų Lietuvos piliečių judėjimas dėl Nepriklausomybės atkūrimo.

Antisovietiniame Lietuvos pagrindyje būrėsi daugiausia jaunimas ir vidutinio amžiaus žmonės. Tai buvo ūkininkai, amatininkai, samdiniai, darbininkai, tarnautojai, studentai, gimnazistai, kariškiai, policininkai. Socialinė būsimų sukilėlių struktūra rodo buvus absurdiškas sovietinės propagandos klišės apie klasinį antisovietinio pasipriešinimo jėgų pobūdį.

Sovietinei propagandai buvo itin neparankus tautinis antisovietinio pasipriešinimo pobūdis, net jo smerkimui vartojant *buržuazinių nacionalistų* sąvoką, nes rodė tautos, jos daugumos pasipriešinimą, o ne atskirų socialinių grupių ar klasių priešinimąsi sovietų valdžiai ir jos daromoms permainoms, atitinkančioms esą visų darbo žmonių interesus.

Svarbiausios antisovietinio pasipriešinimo ir jo apogėjaus -1941 metų Birželio sukilimo - varomosios jėgos buvo Lietuvos šauliai, ateitininkai ir sovietų likviduojamos Lietuvos kariuomenės karininkai, liktiniai puskarininkiai ir apskritai kol kas dar tarnyboje palikti kariai. Šios trys jėgos atstovavo visiems lietuvių visuomenės sluoksniams, išskyrus komunistus ir jiems palankiuosius, taip pat negausius sovietų santvarkos rėmėjus bei simpatikus.

Įteikta 2006 m. liepos mėn.

ON THE QUESTION OF THE DRIVING FORCES OF THE JUNE UPRISING

Sigitas Jegelevičius

Summary

The uprising of June 1941 was a determined action by the Lithuanian nation whose principle goals - using the confusion at the start of the Germany-USSR war - to refute by force the fabrication by Moscow about Lithuania's voluntary

entry into the Soviet Union, to stress the illegality of these aggressive Soviet actions, to shake off the imposed Bolshevik yoke, and to restore the independence of Lithuania.

Already in the early fall of 1940 secret anti-Soviet opposition groups, organizations, and units began to be formed spontaneously in Lithuania. The underground resistance was formed at the initiative of the Lithuanian people without any foreign influence. As the anti-Soviet underground resistance was being formed rapidly, Lithuania's Activist Front was established on October 9, 1940 in Kaunas on the model of a coalition of student corporations with the goal of coordinating the anti-Soviet resistance. Being aware of the developing national opposition to the Soviet authorities and the formation of the coordinating center in Kaunas, Lithuania's former representative to Germany Kazys Škirpa together with a group of Lithuanian political emigres formed the Lithuanian Activist Front with the very same goals in Berlin on November 17, 1940. The organizers of the anti-Soviet resistance at various levels, and later the organizers of the uprising sought support from certain social groups, and even specific persons throughout Lithuania, who, called or inspired by the development of favorable circumstances, would stand in armed combat against the Soviet occupiers or at least be potential supporters of the uprising.

Under the then existing conditions of the Soviet occupation there were three social political forces in Lithuania which were immediately able from their own reliable members to begin to organize the underground and prepare people for resistance. These forces were: a) members of the paramilitary organization *Lietuvos Šaulių Sąjunga* (Lithuanian Riflemen's Association), who prior to the occupation had belonged to local groups organized on territorial principles, b) *ateitininkai* (*Ateitis* (Future) Federation - a youth organization fostering Lithuanian Catholic ideals, with separate sections of high school students, university students, and graduates; from 1930 the activities of the organization had been forbidden in high schools and thus it had the experience of organizing illegal youth activities), c) officers of Lithuania's army which had been reorganized and liquidated by the Soviets. This was the foundation of the anti-Soviet Lithuanian underground resistance and its most important reserve.

Patriotically motivated Lithuanian farmers, craftsmen, workers, officers, high school students, university students, officials formed the underground anti-Soviet resistance. The social structure of the June uprising participants indicates that they did not have narrow group or class interests, but the general state interests espoused by the majority of Lithuania's population.

Sigitas Jegelevičius - docentas, humanitarinių mokslų daktaras.

Vilniaus universitetas. Istorijos fakultetas, Naujosios istorijos katedra, Universiteto g. 7, Vilnius, LT-01513.

El. paštas: sigitas.jegelevicius@if.vu.lt